

УДК 94 (477.54)

І. В. ДВОРКІН, канд. іст. наук, старший викладач НТУ «ХПІ»**ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 р. В СУЧАСНИХ
УЗАГАЛЬНЮЮЧИХ ПРАЦЯХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ**

У статті проаналізовано образ Переяславської ради 1654 р. в узагальнюючих роботах з української та російської історії. У запропонованому історіографічному огляді представлені синтетичні праці, а це переважно підручники, що побачили світ у 1990-х – 2000-х рр. Досліджені роботи висвітлюють причини та наслідки Переяславської угоди 1654 р., її інтерпретації в сучасній історіографії, українсько-російські відносини середини XVII ст.

Ключові слова: Переяславська рада 1654 р., українсько-російські відносини, узагальнюючі праці, підручники, сучасна історіографія.

Постановка проблеми. Ставлення до Переяславської угоди 1654 року завжди було і залишається неоднозначним. Оцінка та з'ясування причин і наслідків цієї непересічної історичної події тлумачилися з позицій політичної доцільності. Ця тема, яка охоплює не лише сам факт українсько-московських домовленостей у Переяславі, але й їхні наслідки, залишається достатньо актуальною для сучасного українського та російського суспільства. Події середини XVII ст. надзвичайно вплинули на всю подальшу історію України та Росії, українсько-російські взаємовідносини.

Метою даної статті є аналіз образу Переяславської Ради в сучасних узагальнюючих працях з історії України та з історії Росії. Узагальнюючі історичні праці, а це переважно підручники, відіграють велике значення в усвідомленні важливих наукових та суспільствознавчих проблем. Саме з таких синтетичних робіт школярі, студентство, зацікавлені історією громадяни дізнаються про сучасний стан розробки цієї чи іншої теми, її інтерпретації. У нашій статті ми пропонуємо аналіз подій історії України середини XVII ст. в узагальнюючих роботах з української та російської історії, що побачили світ у 1990-х – 2000-х рр. Ключовим епізодом, важливим як для українських, так і для російських авторів, є Переяславська угода 1654 р., яку, природно, не оминає жодна з досліджених праць.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо огляд української історіографії з найпершої синтетичної праці, що побачила світ в сучасній Україні – роботи канадського дослідника Ореста Субтельного «Україна: історія» [1] (видано англійською у 1988 р.; перше українське видання 1991 р., надалі витримала багаторазове перевидання). Це без перебільшення унікальна праця, що знайомила науковців та студентів, а разом з ними й українське суспільство з альтернативною нерадянською парадигмою української історії.

О. Субтельний розглядає Переяславську угоду у широкому контексті зовнішньої політики Богдана Хмельницького часів «Великого повстання». По-перше автор пояснює читачеві чому Б. Хмельницький не міг проголосити

незалежність української гетьманської держави. У Східній Європі XVII ст., підкреслює автор, суверенітет ототожнювався не з народом, а з особою законного (тобто загальноновизнаного) монарха. Незважаючи на те, що Хмельницький був надзвичайно сильним та популярним правителем, він не мав достатньої легітимності для проголошення незалежності. Єдиним варіантом відторгнення українських земель від Речі Посполитої був союз із іншим монархом, що надало б новоствореному автономному суспільству постійний і надійний захист [1, с. 173]. Найпопулярнішим серед монархів кандидатом був православний московський цар. Дослідник зазначає, що із початку повстання українці неодноразово зверталися за допомогою до Москви, проте росіяни зволікали із відповіддю через попередні невдалі війни із Польщею. Лише у 1653 р., коли Хмельницький став погрожувати, що українці віддадуть перевагу турецькому варіанту, росіяни погодилися на підтримку Гетьманщини, сподіваючись відібрати деякі захоплені Польщею землі, розширити свій міжнародний вплив [1, с. 174].

Надалі О. Субтельний висвітлює події Переяславської ради, особливу увагу він звертає на той факт, що Б. Хмельницький певний час відмовлявся в одноосібному порядку присягати на вірність московському цареві. Цей факт, на думку автора, висвітлив відмінність політичних цінностей і традицій, з якими обидві сторони підійшли до укладення угоди [1, с. 175]. У будь якому випадку, підсумовує дослідник, «підписання Переяславської угоди стало поворотним пунктом в історії України, Росії та всієї Східної Європи. Раніше ізольована й відстала Московія зробила гігантський крок уперед на шляху перетворення на велику державу. А доля України стала в усьому — доброму й лихому — невід'ємно пов'язаною з долею Росії» [1, с. 175]. Автор також відзначає, що Переяславський договір став предметом багатьох суперечок між його дослідниками, та приводить його основні інтерпретації. Окремо він зупиняється на радянському трактуванні «возз'єднання України з Росією», що постало у 1954 р. під час святкування 300-річчя Переяслава. За офіційною радянською версією «Переяславська угода стала кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз'єднання і що возз'єднання цих двох народів було основною метою повстання 1648 р.» [1, с. 176].

У 1990-х рр. постає необхідність формування українського національного наративу, створення власної концепції національної історії. У середині 1990-х рр. з'являються перші вітчизняні синтетичні розвідки з історії України, покликані висвітлити історію новоствореної держави. Однією з перших робіт з історії України стала колективна праця співробітників Інституту історії України НАН України «Історія України: нове бачення» [2].

Питання причин Переяславської ради авторами комплексно не розглядається, серед них називається тільки угода Речі Посполитої з Кримським ханством, що позбавляла Україну права на автономію, через це гостро постає питання «концентрованої військово-політичної допомоги ззовні. В світлі цього особливого значення набула справа українсько-московського

союзу» [2, с. 176]. Згідно з думкою авторів, «у такий спосіб Московія прагнула запобігти небезпечному для себе зближенню України з Портою і небажаному зміцненню Польщі у разі поразки України» [2, с. 176]. Підсумовуючи, дослідники зазначають, що «за своїми формально-правовими ознаками договір скоріше нагадував акт про встановлення відносин номінального васалітету чи протекції, а за змістом передбачав створення під верховенством корони Романових конфедерації, спрямованої проти зовнішнього ворога» [2, с. 177].

Серед тогочасних робіт варто також виділити підручник з історії України для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів І. К. Рибалка, виданий у Харкові у 1994 р. У підручнику досліджувана проблема розглядається у великому розділі «Українсько-російський договір 1654 р. Приєднання України до Росії». У насиченому фактажем розділі розкривається зовнішня політика Хмельницького напередодні підписання договору, рішення Земського собору 1653 р., власне переговори у Переяславі, зміст «Березневих статей» 1654 р. У розділі констатується, що Переяславський договір був двобічним договором двох рівноправних держав [3, с. 230]. Надалі подається широкий аналіз історіографії Визвольної війни та приєднання України до Росії в історіографії. Зокрема, критикуючи радянську версію «возз'єднання двох братніх народів» автор пише: «Декретований, згори термін «возз'єднання» не має в дійсності ніякого ґрунту, оскільки «возз'єднуватися» можуть лише частини чогось цілого, єдиного. А український і російський народи — це два окремі народи, і їх можна тільки об'єднувати чи приєднувати... Очевидно, найбільш відповідає суті справи термін «приєднання», оскільки цей термін серед усіх інших найбільш, так би мовити, нейтральний, в якому нема поняття про нерівноправність сторін, які об'єднуються» [3, с. 240].

Найпопулярнішим, за нашими спостереженнями, підручником серед студентів багатьох вищих навчальних закладів й досі є «Історія України» О. Д. Бойка (перше видання 1999 р.). У роботі аналізується зміст «березневих статей», розкриваються події Переяславської ради, перераховуються основні історіографічні підходи до проблеми. У висновку зазначається: «Як би не оцінювався українсько-російський договір 1654 р., цілком очевидно, що кожна із сторін бачила в ньому ефективний засіб для реалізації власних планів: Москва хотіла часткову залежність України перетворити на цілковиту, спочатку обмежити, а в перспективі скасувати українські автономні права та вільності; Чигирин же прагнув, використовуючи Росію як важіль, нарешті вирвати українські землі зі складу Речі Посполитої та розбудовувати власну незалежну державу» [4, с. 161].

Автори посібника для студентів вищих навчальних закладів — «Політична історія України» (колективна праця) серед причин українсько-московської угоди називають соціальні конфлікти в українському суспільстві, зокрема бажання старшини зберегти для себе відповідні привілеї у боротьбі з козацтвом (це бажання на думку авторів виявилось сильнішим, ніж воля до незалежності); до цього додається також тиск з боку православних ієрархів

(константинопольського та єрусалимського патріархів) [5, с. 117, 118]. Також у відповідному розділі підкреслюється, що обидві сторони вкладали в договір різний сенс: Україна вбачала в ньому лише військовий союз, про що свідчить подальша дипломатична діяльність гетьмана, а Москва одразу ж намагалася змінити політику протекторату на підкорення української території. У висновках зазначається, що договір констатував повну незалежність України від Польщі, «примусив царський уряд взяти на себе зобов'язання, що гарантували незалежність Української козацької держави». Також підкреслюється, що гетьманський уряд здійснював контакти з Москвою через Посольський приказ (керував відносинами з іноземними державами); дві країни відокремлювалися одна від одної державним кордоном і митницею [5, с. 120].

«Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України» Наталі Яковенко вперше було видано у 1997 р. під назвою «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття», проте більш масове за накладом, перероблене і поширене видання побачило світ у 2005 р. (пізніше перевидавалося) у київському видавництві «Критика». Ця книжка, що репрезентує багато в чому новий погляд на історію України, стала надзвичайно популярною серед науковців, викладачів та студентів.

У підрозділі «Переяславська угода 1654 р.» серед причин зближення Гетьманщини з Московським царством називаються перш за все давні традиції козацько-московських зв'язків від часів Байди-Вишневецького, взаємозв'язки запорожців з донськими козаками тощо. Значний вплив, підкреслює авторка, на рішення Хмельницького щодо союзу із православною Москвою, а не Стамбулом мали православні ієрархи [6, с. 348, 350]. Після розповіді про московсько-українські дипломатичні відносини протягом війни йде аналіз подій, що відбувалися у Переяславі. На думку Н. Яковенко, обрання Хмельницьким незначного полкового міста Переяслава, замість Києва, свідчить про те, що гетьман вбачав у договорі не декларований вічний союз з царем-одновірцем, а збройну угоду, продиктовану ситуацією [6, с. 352]. Надалі авторка характеризує основні погляди на Переяславську угоду в історіографії.

У другій половині 2000-х рр. в українському книжковому просторі з'являються переклади синтетичних праць з історії України закордонних українців. Так, у 2007 р. було видано працю німецького дослідника Андреаса Каппелера «Мала історія України» (перше видання німецькою 1994 р.). А. Каппелер підкреслює, що козаки, які жили за звичаями Речі Посполитої та Степу розглядали договір як військову конвенцію, яка зберігала самостійність Гетьманщини. Натомість, Росія розглядала його як перший крок до інкорпорації України.

Розглядаючи погляди на Переяславську раду в історіографії дослідник зупиняється на радянській інтерпретації, згідно з якою угода прославлялася як возз'єднання народів, які були розділені у XIII ст. У висновку зазначається, що угода стала важливим поворотним пунктом в історії України та Східної Європи; українська історія стає тісно пов'язаною з російською [7, с. 58, 59].

В сучасних роботах з історії Росії сюжети з української історії XVII ст. представлені достатньо широко. Події 1654 р. є, безумовно, центральними у висвітленні українсько-російських відносин. Сюжети, пов'язані з історією України часто представлені у синтетичних працях з історії Росії у достатньо широкому контексті та часто охоплюють часовий відрізок із середини XVI ст. до середини XVII ст.

Підручники з російської історії, що були видані у 1990-х рр., багато в чому як й з української, з одного боку апелювали до попередньої історіографічної традиції, та, водночас, намагалися «взяти з неї усе дійсно науково цінне та відкинути непотрібну кон'юктурно-ідеологічну шелуху» [8, с. 6]. Формування нового наративу історії Росії базувалося на здобутках дореволюційної, радянської, емігрантської, дисидентської історіографії; основним завданням російські історики вважали включення до наукового обігу значного пласту нових, раніше невикористаних офіційною історіографією джерел [8, с. 6, 7].

Так, у підручнику для історичних факультетів А. П. Новосельцева та А. М. Сахарова, виданому у 1997 р., у продовження радянської історіографічної традиції, події середини XVII ст. вміщені у підрозділі «Возз'єднання України з Росією» [8, с. 546]. У ньому, зокрема, зазначені передумови та причини (це переважно соціальне гноблення) козацько-селянського «повстання на Україні та в Білорусії», розпочатого у 1648 р. Воно, як зазначено у підручнику, «вилилось в антифеодальну війну обох народів проти пансько-шляхетського гноблення, за соціальне та національне визволення, за возз'єднання з Росією» [8, с. 547]. Після достатньо глибокого представлення бойових дій національно-визвольної війни, у роботі йдеться про Переяславську раду, яка подана як акт возз'єднання України та Росії. У коментарі авторів йдеться про звільнення, за підсумками підписання «Статей Богдана Хмельницького» двох братських народів від національного та релігійного гноблення польських магнатів, загрози з боку Туреччини. Росіяни та українці об'єднали власні зусилля у боротьбі з зовнішніми ворогами, були створені умови для національного розвитку, зазначено у висновках до розділу [8, с. 549, 550]. Надалі розглядається період, що увійшов в українську історіографію як час «Руїни». У згаданій роботі він представлений у підрозділах, присвячених війні Росії та України проти Польщі та російсько-турецькій війні [8, с. 550-552].

У підручнику для студентів вищих навчальних закладів «История России» О. С. Орлова, В. О. Георгієва та ін., виданому історичним факультетом Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, події визвольної війни 1648-1654 р. розглядаються у достатньо широкому контексті української історії XVI-XVII ст. У відповідних розділах проаналізовано положення в Україні після Люблінської унії, представлено інформацію про Запорізьку Січ, створення уніатської церкви, православні церковні братства, відновлення у 1620 р. православної митрополії, подано біографію Богдана Хмельницького [9, с. 108, 109]. Надалі розглядаються події визвольної війни, мирні договори Гетьманщини із Польщею та Переяславська рада 1654 р.

Остання подія представлена як така, що має величезне історичне значення. Для України вона мала значення через звільнення від національного та релігійного гноблення Польщі та Туреччини, сприяла формуванню української нації та призвела до тимчасового послаблення кріпосництва. Для Росії – Переяславська рада була значним фактором посилення російської державності, давала можливість розпочати війну за Балтійське узбережжя [9, с. 111].

У концептуальному підручнику «История России с древнейших времен до конца XVII века», виданому під редакцією Л. В. Мілова, здійснена спроба аналізу впливу природно-кліматичного фактору на російську історію, тож значна увага приділена саме аграрній історії. Зокрема, у розділі «Криза Польсько-Литовської держави. Повстання Б. Хмельницького та створення українського гетьманства» ретельно висвітлено соціально-політичний (поступове формування режиму магнатської олігархії) та соціально-економічний (панщинно-фільваркова система господарювання) фактори життя в українських землях Речі Посполитої. Конфлікти, спричинені зазначеними обставинами призвели до зіткнення широких прошарків місцевого населення з дворянським станом. До цього додавалось й релігійне (католицько-православне) та національне (польсько-українське) протистояння [10, с. 690-694]. Підрозділ «Приєднання українського гетьманства до Російської держави» не містить, на відміну від інших підручників оціночних суджень. Серед причин шестирічного зволікання Московської держави щодо прагнення об'єднання військових зусиль з Б. Хмельницьким названі нестабільність внутрішнього положення в Росії та незавершеність перетворень в армії, розпочатих після Смоленської війни [10, с. 694-695]. У параграфі «Криза в українському гетьманстві» висвітлені спроби козацької верхівки на чолі з гетьманом Іваном Виговським домовитися із Річчю Посполитою про входження до неї Гетьманщини (Гадяцький договір). «Український сюжет» завершують розділи, присвячені війні із Польщею, Андрусівському договору та російсько-османській війні 1677-1681 рр. [10, с. 698- 707].

Ще один підручник, виданий під егідою МДУ – «История России с древнейших времен до наших дней» В. О. Федорова, В. І. Морякова та Ю. О. Щетінова досить поверхово зупиняється на досліджуваному питанні. Тут розкриті питання причин визвольної війни, стисло висвітлено хід бойових дій. Зазначено, що на ранні запити Б. Хмельницького про прийняття України «під руку Москви» уряд Олексія Михайловича відповісти не міг. Водночас, Росія надавала Україні дипломатичну, економічну та військову підтримку [11, с. 101-104].

У новітньому підручнику, виданому під редакцією О. М. Сахарова відповідний нашій темі параграф має назву «Приєднання України до Росії». Він розпочинається з історичного екскурсу в історію України. Зокрема зазначено, що це – «частина руських земель, що відкололася від основної частини східно-слов'янського світу». За століття в Україні сформувалася власна мова, національна культура, власна національна самосвідомість [12, с. 257]. Надалі

дається аналіз ситуації в українських землях у XVI – першій половині XVII ст. Значна увага приділяється допомозі з боку Москви у ході війни під проводом Б. Хмельницького. Переяславський договір, на думку авторів, сприяв справжньому об'єднанню братських слов'янських народів та сприяв спільній війні проти Польщі [12, с. 261]. Епізод, присвячений приєднанню України, завершується Андрусівським договором [12, с. 263].

Висновки дослідження. Отже, проаналізувавши висвітлення Переяславської ради та її інтерпретації в узагальнюючій літературі з історії України та історії Росії, які є синтезом значної кількості наукових досліджень та спрямовані на найширше коло читачів, зазначимо, що поставлена проблема достатньо широко представлена як в українських, так й російських роботах. Автори підручників з історії України висвітлюють причини Переяславської угоди, аналізуючи українсько-російські відносини у період війни під проводом Б. Хмельницького. Значна увага приділяється аналізу власне угоди, та її наслідкам як для України, так і для Росії. Чимало уваги також приділяється сприйняттю угоди її сучасниками, подальшим інтерпретаціям в історіографії тощо. Сюжети з української історії XVII ст. представлені достатньо широко в узагальнюючих працях з історії Росії. Висвітлення «українського сюжету» часто розпочинається з Люблінської унії 1569 р. Характеризується соціально-економічний розвиток українських земель у складі Польщі, причини національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Особлива увага, природно, приділена Переяславській раді, яка подається як возз'єднання України та Росії, або як приєднання першої до другої та часто супроводжується оціночними судженнями про історичне значення цієї непересічної події. Висвітлення подій, пов'язаних з Україною періоду, що вивчається, часто завершується мирними договорами між Росією та Польщею, які розподіляли між собою українські землі.

Список літератури: 1. *Субтельний О.* Украина: история / О. Субтельний. – К., 1994. – 736 с. 2. *Історія України: нове бачення: у 2 т.: Т. 1.* – К., 1995. 3. *Рибалка І. К.* Історія України. Частина 1: Від найдавніших часів до кінця XVIII століття: [Підр. для іст. фак. вищих навч. закладів] / І. К. Рибалка. – Х., 1994. – 448 с. 4. *Бойко О. Д.* Історія України / О. Д. Бойко. – К., 2002. – 656 с. 5. *Посібник для студентів вищих навчальних закладів* / За ред. В. І. Танцюри. – К.: Академія, 2002. – 488 с. 6. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2006. – 584 с. 7. *Каппелер А.* Мала історія України / А. Каппелер, пер. з німецької. – К., 2007. – 264 с. 8. *История России с древнейших времен до конца XVII века* / А. П. Новосельцев, А. Н. Сахаров и др. – М., 1997. – 576 с. 9. *История России* / А. С. Орлов, В. А. Георгиев и др. – М., 2006. – 528 с. 10. *История России с древнейших времен до конца XVII века* / под. ред. Л. В. Милова. – М., 2010. – 768 с. 11. *Федоров В. А.* История России с древнейших времен до наших дней: учебник / В. А. Федоров, В. И. Моряков, Ю. А. Щетинов. – М., 2010. – 536 с. 12. *История России с древнейших времен до наших дней: учебник* / под. ред. А. Н. Сахарова. – М., 2012. – 768 с.

Надійшла до редколегії 27.11.2012

Переяславська рада 1654 р. в сучасних узагальнюючих працях з історії України та Росії
/ **І. В. Дворкін, канд. іст. наук, ст. викладач НТУ «ХПІ»** // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 3-10. Бібліогр.: 12 назв.

В статті проаналізовано образ Переяславської ради 1654 г. в обобщающих трудах по истории Украины и России. В предложенном обзоре представлены синтетические работы, а это прежде всего учебники, которые были опубликованы в 1990-х – 2000-х гг. Исследованные работы освещают причины и последствия Переяславского соглашения 1654 г., его интерпретации в современной историографии, украинско-российские отношения середины XVII века.

Ключевые слова: Переяславская рада 1654 г., украинско-российские взаимоотношения, обобщающие труды, учебники, современная историография.

The article deals with the image of the Treaty of Pereyaslav (1654) in the general works on the history of Ukraine and Russia. The proposed review presents synthetic works, that were published in the 1990s - 2000s. The studied works illuminate the causes and consequences of Pereyaslav agreement in 1654, its interpretation in modern historiography, the Ukrainian-Russian relations in the middle of XVII century.

Keywords: the Treaty of Pereyaslav (1654), ukrainian-russian relationships, synthetic works, textbook, contemporary historiography.